ISSN [illegible]
Reg. No. [illegible]
UGC Approved

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal

VOLUME : I SPECIAL ISSUE APRIL 2018

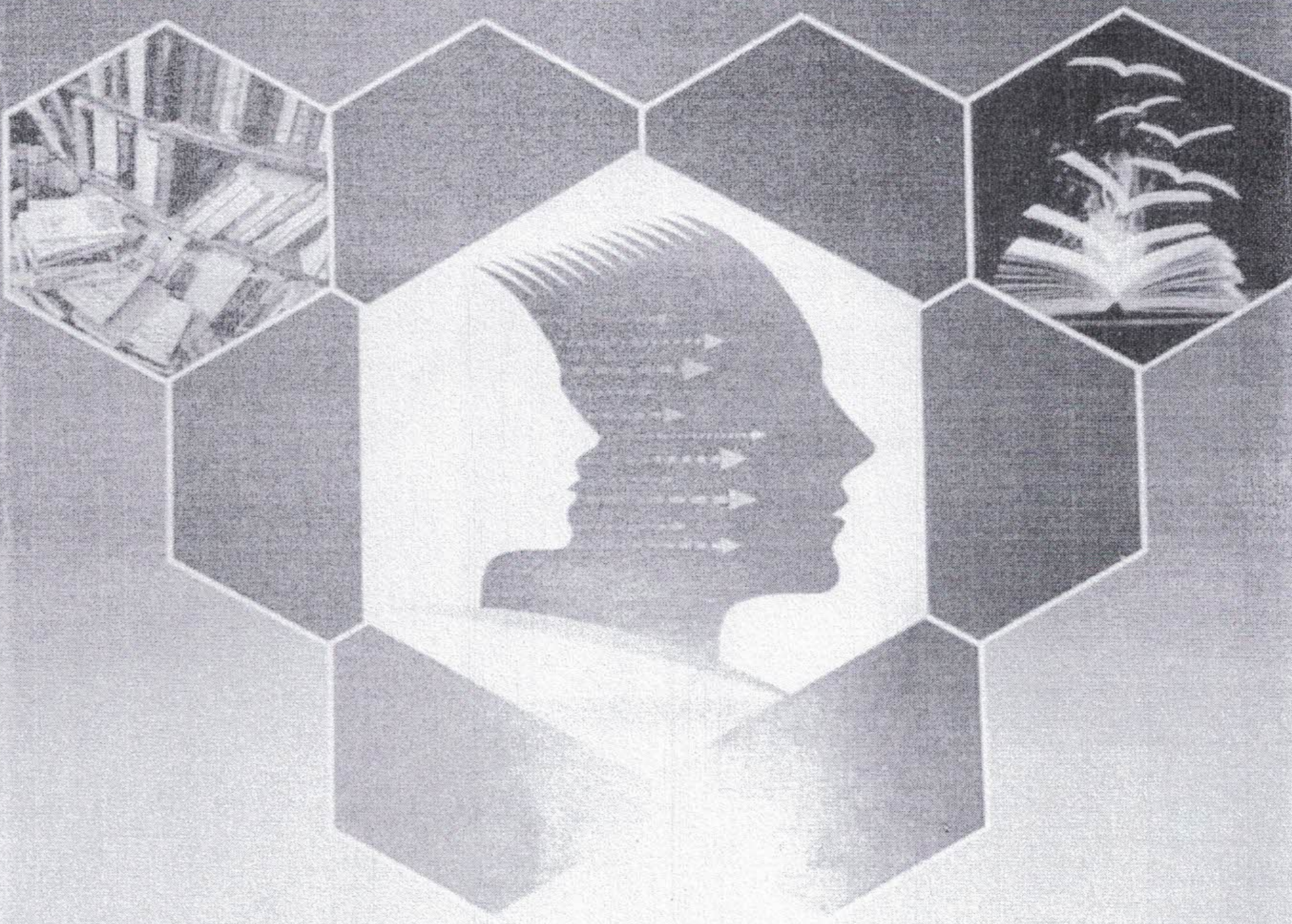

UGC Approved Sr.No.45681

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION
MANAGEMENT MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW | PHARMACY
PHYSICAL EDUCATION | SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com
www.powerofknowledge.co.in

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

अनुक्रमणिका (INDEX)

अ. क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
१	[illegible]	प्रा.डॉ.[illegible]	१
२	[illegible]	प्रा.डॉ. रामकृष्ण ज्योतिबा प्रधान	[illegible]
३	[illegible]	प्रा.डॉ.[illegible]	१२
४	[illegible]	प्रा.डॉ. [illegible] दत्तात्रय [illegible]	[illegible]
५	[illegible]	डॉ.व्ही.आर. [illegible]	[illegible]
६	[illegible]	प्रा. [illegible]	३३
७	[illegible]	प्रा.मीना [illegible]	[illegible]
८	[illegible]	डॉ. [illegible]	[illegible]
९	[illegible]	प्रा. [illegible]	[illegible]
१०	[illegible]	प्रा.डॉ.[illegible]	[illegible]
११	[illegible]	प्रा.डॉ. [illegible]	[illegible]
१२	[illegible]	सिध्दार्थ मुंढे	[illegible]
१३	[illegible]	प्रा.डॉ. आर.व्ही. [illegible]	[illegible]
१४	[illegible]	प्रा.[illegible]	[illegible]
१५	[illegible]	डॉ.[illegible] डॉ.[illegible] डॉ.[illegible] प्रा.[illegible]	[illegible]
१६	[illegible]	श्री [illegible]	[illegible]
१७	[illegible]	प्रा. [illegible] पवार डॉ. के. व्ही. पाटील	[illegible]
१८	EMPLOYEE SAFETY MEASURES FOR BETTER WORKING CONDITION	Wilson Kandre	[illegible]

Scanned by CamScanner

Power of Knowledge UGC Approved Journal Volume : I Special Issue Apr 2018 ISSN 2320- 4494

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील मुस्लिम धर्मातील सामाजिक सुधारणाचे विश्लेषण

प्रा.डॉ. आर.वी. लक्षटे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
देगलूर महाविद्यालय देगलूर

दारुल उलूम देवबंदवर बंदी आणून या संस्थेला मिळणाऱ्या पैशाची चौकशी करण्याची मागणी मुस्लिम महिला फाऊंडेशनने केली. त्याचे कारण असे की, या मुस्लिम महिला फाउंडेशनने दि. 18 ऑक्टोबर 2017 रोजी श्रीरामाची आरती केली. यावर दारुल उलूम देवबंदने या मुस्लिम महिला फांउंडेशनवर बंदी टाकण्यासह अनेक फतवे काढले. दि. 24 ऑक्टोबर 2017 च्या दैनिक लोकमतमध्ये वरील आशयाची बातमी वाचली. या बातमीचे वाचन केल्यानंतर मनात काही प्रश्न निर्माण झाले. यात प्रथम भारतासारख्या लोकशाही प्रधान देशात धार्मिक उपासनेचा हक्क लोकांना विशेषतः महिलांना नाही का ? मग त्या कोणत्याही धर्मांच्या असो ? मुस्लिम धर्मात महिलांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व व्यक्तिमत्व विकासाची संधी आहे का ? मुस्लिम धर्मात महिलांच्या जगण्याचे नियम कोण ठरवतो ? अशा अनेक प्रश्नाबाबत स्वातंत्र्यानंतर विशेषत : राज्यघटनेने राज्य असताना यामुळे स्पष्टता नसून संदिग्धता व धर्माची मक्तेदारी आहे. यामुळे स्वातंत्र्यपुर्व काळात मुस्लिम धर्मांच्या सामाजिक सुधारणेबाबत कोणती संस्था. व्यक्ती यांनी संघटित किंवा स्वतंत्रपणे काही काम केले का ? या प्रश्नाचे उत्तर या लेखातून शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

स्वातंत्र्यपुर्व काळात भारतात सामाजिक सुधारणेचा प्रारंभ साधारणतः राजा राममोहन रॉयच्या काळापासून मानला जातो. भारतात ब्रिटीश येण्यापुर्वी सर्वत्र मुस्लिम शासक होते. यांना थोडया फार प्रमाणात काही हिंदु शासक राजांनी विरोध करण्याचा प्रयत्न केला. भारताच्या स्वातंत्र्यपुर्व काळात अनेक धर्म होते. ब्रिटीशाच्या शासनाने भारतात हिंदु आणि मुस्लिम अशी रेषा ओढली. जी त्यांच्या सत्तेला मजबुत करण्यात प्रभावी ठरली. ब्रिटीशांच्या काळात भारतात समाज सुधारणेचे जे आंदोलन
झाले ते मुस्लिम धर्मीयांनाही लागु पडते. कारण या सर्व आंदोलनाची उपयुक्तता आखिल मानव जातीसाठीची होती. तरीही या सामाजिक सुधारणांचा आणि आमच्या धर्मांच्या काही संबंध नाही. आमच्या धर्मांची शिकवण, संस्कृती, आचार-विचार, रुढी-परंपरा पुर्णत : वेगळया आहेत. त्या कुराणानुसार ठरवल्या जातात. अशी लोक मुस्लिम समाज बांधव व धर्मगुरुकडून का होते.

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील मुस्लिम धर्मांच्या सामाजिक सुधारणेत वहावी चळवळ , हिंदु मीरची चळवळ,फराजी चळवळ, अहमदिया चळवळ व सर्वात महत्वाचे म्हणजे सर सैय्यद अहमद खान व अलिगढ चळवळ आणि देवबंद शाळा यांचा प्रामुख्याने उल्लेकरता येतो. प्रस्तुत लेखात या सर्व चळवळींनी मुस्लिम धर्मातील समाज सुधारणेविषयी काय विचार मांडले व त्यास प्रत्यक्षात आणण्यासाठी काय प्रयत्न केले याचे विवेचन करण्यात आले. या सर्व सुधारणे संबंधित चळवळींविषयी समाजातून काय प्रतिक्रिया आल्या व त्याचे काय परिणाम झाले. याबाबतही मंथन करण्यात आले.

अ) वहाबी चळवळी :

मुस्लिम समाजावरील पाश्चिमात्य विचारसरणी व जीवनशैलीच्या प्रभावाविरुध्द सर्वात प्रथम वहाबी चळवळीच्या माध्यमातून प्रतिक्रया देण्यात आली. या चळवळीस वलीउल्लाह चळवळीच्या नावाने संबोधले जाते. व्यवहारात वहाबी चळवळ एक पुनर्जागरणाची चळवळी होती. 18 व्या शतकातील मुस्लीमांचे नेते म्हणून शाह वलीउल्लाह होते. त्याकाळात त्यांनी भारतीय मुस्लीमांच्या संख्येत व इतर बाबीतील घसरणीविषयी चिंता व्यक्त केली. त्यांनी भारतीय मुस्लीमांच्या रुढी

Scanned by CamScanner

Degloor College, Degloor

परंपरा आणि मान्यतातील वाईट प्रथेकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. याशिवाय शाह वली उल्लाहाच्या या विचाराला अधिक लोकप्रिय बनवण्याचे काम शाह अब्दुल्ला अजीज आणि सैय्या, अहमद बरेलवी यांनी केले. शाह अब्दुल्ला अजीनने अजीजने भारताला दारुल हर्बच्या ऐवजी दारुल इस्लाम बनवण्याचे आव्हान केले. सुरुवातीस शिख सरकारच्या विरुध्द हे अभियान होते. तद्नंतर 1849 पासून हे ब्रिटीशाच्या विरुध्द बनले. या चळवळीला 1870 पर्यंत चालू ठेवण्यात आले. तद्नंतर सैन्य बळाच्या साहयाने या चळवळीला संपवण्यात आले. या चळवळीचे मुख्य केंद्र पटण्याला होते.

ब) टीप्टू मीरची चळवळी :

वहाबी चळवळीचे संस्थापक सर सैय्यद अहमद बरेलवीचे शिष्य मीर निसार अली उर्फ टीटू मीर यांनी या चळीवळीचे नेतृत्व केले. टिटू मीरने बंगालमधील मुसलमान शेतकऱ्यांना हिंदू जमीनदार व ब्रिटीश निळ सौदागरांच्या विरुध्द संघटित केले. प्रारंभीच्या काळात या चळवळीला ब्रिटीशांनी दहशतवादी म्हणून घोषित केले नाही. परंतु जेव्हा टीटू मीर चे निधन झाले. तेव्हा या चळवळीचे कार्यकर्ते आणि पोलिसात संघर्ष झाला. अशाच एका संघर्पात 1831 ला टिटू मीरचे निधन झाले.

क) फराजी चळवळ :

मुस्लिम समाजाला सामाजिक भेदभाव व शोषणापासून वाचवणे या चळवळीचे मुख्य ध्येय होते. 1840 नंतर या चळवळीने क्रांतीकारी स्वरुप धारण केले. या चळवळीला क्रांतीकारी स्वरुप देण्यात दुदु मियांचे नेतृत्व कारणीभूत ठरले. जो हाजी शरियत अल्लाहचा मुलगा होता. दुदु मियाने फराजी चळवळीला नवे स्वरुप धारण करुन दिले. या चळवळीला गावभागापासून ते प्रांतापर्यंत पोहचविण्याचे व संघटित करण्याचे कार्य दुदू मियाने केले. संघटनेच्या प्रत्येक स्तरावर त्याने एका प्रमुखाची नियुक्ती केली. या चळवळीने सशस्त्र क्रांतीकाऱ्यांचा एक दल तयार केला. ज्याचे कार्य हिंदू जमीनदार व पोलिसाविरुध्द संघर्ष करण्याचे होते. या कार्यामुळे पोलिसाने अनेक वेळा दुदुमियाला जेलबंद केले. परंतु 1847 नंतर हि चळवळ कमकुवत झाली. 1862 ला दुदु मियांचे निधन झाले. तद्नंतरही ही चळवळ सुरुच राहिली. परंतु या चळवळीला निश्चित अशी राजकीय चळवळीत रुपांतरीत करुन त्याला ओळख देणारे नेतृत्व न मिळाल्यामुळे या चळवळीला धार्मिक चळवळीचे स्वरुप व ओळख प्राप्त झाले.

ड) अहमदिया चळवळ

19 व्या शतकात मुस्लीम समाज आणि धर्माच्या सुधारणेसाठी एक चळवळ सुरु करण्यात आली. त्यास अहमदमिया चळवळी म्हणतात. 1889 मध्ये मिर्झा गुलाम अहमदने या चळवळीचा प्रारंभ केला. उदारमतवादी विचारधारा व सिध्दांताबर ही चळवळ आधारित होती. या चळवळीचे नेते स्वतःला हजरत मुहम्मदचा अवतार समजत. मुस्लिम समाजात सुधारणा करने व त्यातील वाईट प्रथांना दुर करणे हे या चळवळीचे प्रमुख कार्य व उद्देश होता. बिगर-मुस्लीम समाजाविरुध्दचा संघर्ष किंवा युध्द (जेहाद) बंद करण्याची मागणी या चळवळीने केली. गुरुदासपुर जिल्हयाच्या कादिया नगरपासून ही चळवळी प्रारंभ झाली.

इ) सर सैय्यद अहमद खान व अलीगढ चळवळी :

1857 ला झालेल्या पहिल्या स्वातंत्र्य आंदोलनाचे मुसलमान हेच मुख्य सुत्रधार असल्याचा समज ब्रिटीशांचा होता. ब्रिटीशांचा हा समज पक्कं करण्याचे काम वहाबी चळीवळीच्या शासन विरोधी भुमिकेने केले. या काळातील राष्ट्रवादी चळवळीच्या विरोधात तत्काळ योग्य ते पाऊल उचलने गरजेचे असल्याचे ब्रिटीश शासनाने ठरवले. याचाच एक भाग म्हणून या राष्ट्रवादी चळवळीना संपवण्यासाठी भारतातील मुसलमान वर्गाला आपला सहकारी म्हणून वापरण्याचे ब्रिटीशांनी ठरवले. परंतु हे तेव्हाच शक्य आहे. जोपर्यंत आपण कर्मठ व धर्मांध असणाऱ्या मुसलमांनाना सक्षम व परिपुर्ण बुध्दिवादी विचाराची ओळख व त्यापासून त्यांना प्रभावित करणार नाही. याचकाळात मुसलमान समाजातील एक समुह शासकीय संरक्षण व

Scanned by CamScanner

ADAT VYAPARI EDUCATION SOCIETY'S DEGLOOR COLLEGE DEGLOOR

सहकार्य मिळवण्याच्या बाजुने होता. या वर्गाचे नेतृत्व सर सैय्यद अहमद खान करत होते. शासनाच्या संरक्षण व सहकार्याने मुसलमान समाजात शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार करणे, या समाजाला शिक्षित बनवणे. त्यांना रोजगार मिळवण्या इतपत सक्षम बनवणे त्यांच्या रोजगारात वाढ करणे. ज्यामुळे या समाजाचे पाऊल सुधारणेच्या दिशेने पडेल.

सर सैय्यद अहमद खानचा जन्म 1857 ला दिल्लीच्या एका प्रतिष्ठित मुसलमान कुटुंबात झाला. जे ब्रिटीश शासनाच्या अधीन असलेल्या न्यायालयीन सेवेत नोंकरीत होते. 1876 साठी शासकीय सेवेतून सेवा निवृत्त झाल्यानंतर 1878 पासून इम्पीरियल लेजिस्लिटिव चळवळीचे सदस्य बनले. ब्रिटीश शासनाप्रती त्यांचे सहकार्य व आपुलकी पाहुन ब्रिटीश शासनाने त्यांना नाइट हुडची उपाधी दिली. कुराणमधून सांगितलेल्या तत्वज्ञानाचा अर्थ पाश्चिमात्य वैज्ञानिक शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून करावा. कुराण होय. मुसलमानाचा एकमेव धार्मिक ग्रंथ आहे. इतर सर्व मुस्लीम ग्रंथ कुराणापुढे गौण ओहत. त्यांनी कुराणाचा अर्थ समकालिन बौध्दिक तर्क आणि ज्ञानाच्या साहयाने केला. मुस्लीम समाजाने चुकीच्या व अमानवीय रुढी-परंपरांचे अमानवीय रुढी-परंपराचे पालन करु नये. त्यांच्या मते कोणताही धर्म व त्याचे तत्व पालन करण्या योग्य असावेत. अन्यथा तो धर्म नष्ट होतो. धार्मिक रूढी-परंपरांचे अंधश्रध्देने पालन करणे अयोग्य मानले. सर सैय्यद अहमद खान हे एक शिक्षण तंज्ञ होते. त्यांनी अनेक शाळा सुरु केल्या. अनेक ग्रंथाचा उर्दुत अनुवाद केला.

मुसलमानातील पडदा पध्दती व बहुपत्नी प्रथेचे ते विरोधक होते. तलाक घेताना स्त्रियांची मान्यता घेणे गरजेचे असल्याचा विचार मांडला. हिंदु व मुसलमान धर्मांच्या एवैयावर त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या म्हणण्यानुसार हिंदु व मुस्लीम हे दोन्ही एकाच देशातील आहेत. देशाची प्रगती आणि हित आमच्या ऐक्यात व प्रेमावर अवलंबून आहे.

सर सय्यद अहमद खानच्या मते मुसलमानांनी सर्वप्रथम शिक्षण घ्यावे व शासकीय नोंकऱ्या मिळवाव्यात. यामुळे हिंदुसोबत बरोबरी करता येईल. शिक्षण घेतल्याने अनेक शासकीय संधीचा फायदा घेता येतो. सर सैय्यद अहमद खान एक सक्रिय राजकारणी होते. मुसलमान समाजाने ब्रिटीशासोबतच्या संबधात सुधारणा करावी. तरच त्यांच्या हिताची पुर्तता होवू शकते. हिंदु आणि मुस्लिम या देशाचे दोन सुंदर डोळे आहेत, असे म्हणणारे सर सैय्यद अहमद खान हिंदुचा निंदा करतात. हिंदुच्या अधीन राहुन मुसलमानांचा विकास व प्रगती होवू शकत नाही असेही सर सैय्यद अहमद खान म्हणतात. आपल्या विचारांचा प्रचार त्यानी तहजीब-उल-अखलाक या पत्रिकेच्या माध्यमातून केला अलीगढ चळवळीने सुशिक्षित मुसलमानांचा एक वर्ग तयार करुन त्यांच्यात उदारमतवादी, आधुनिक विचार व पध्दतीचा विकास केला. त्यांनी स्थापन केलेल्या कॉलेजची इस्लामच्या परिघात राहुन भारतीय मुसलमानात आधुनिक शिक्षणाचा प्रचार करणे, दासी प्रथा व तलाक इत्यादी क्षेत्रात सुधारणा करणे हा प्रमुख उद्देश होता. अलिगढ चळवळीच्या समर्थकाची विचारधारा कुराणच्या उदारमतवादी व्याख्येवर आधारित होती. त्यांनी मुस्लिम समाजात आधुनिक व उदारमतवादी संस्कृतीला प्रोत्साहित करण्याचा प्रयत्न केला.

ज्या दारुल उलूम देवबंदवर बंदी घाला अशी बातमी दैनिक लोकमतच्या दिनांक 28 ऑक्टोंबर 2017 च्या अंकात होती त्या अंकावर आधारित हा लेख आहे. या देवबंद स्कूलचा उल्लेख स्वातंत्र्यपुर्व काळातील मुस्लीम धार्मिक चळवळीशी आहे. देवबंद स्कुलची स्थापना मुस्लीम धर्मातील रुढीवादी उलेमांनी केली. कुराण व हदीसच्या तत्वाचा मुसलमान समाजात प्रचार-प्रसार करणे, विगर मुस्लीमच्या विरुध्द धार्मिक युध्द म्हणजेच जेहादचा प्रारंभ करणे ही प्रमुख देवबंद स्कूलच्या स्थापनेमागील उद्दिष्टे आहेत.

देवबंद स्कूलची स्थापना तत्कालीन संयुक्त प्रांतच्या सहारनपूर जिल्हयातील देवबंद नामक स्थानावर करण्यात आली. जी 1866 साली मोहम्मद कासिम नानोतवी व राशिद अहमद गंगोही यांनी मिळून केली. या दोघांचा उल्लेख मुस्लीम समाजाचे धार्मिक नेते म्हणून केला जातो. मुळात अलीगढ सुधारणावादी चळवळी विरुध्दची ही चळवळ आहे. या देवबंद स्कुलने अलीगढ चळवळीमार्फत मुस्लीम समाजाचे प्राश्चीमात्यीकरण करणे व उदारमतवादी विचारांचा स्विकार करण्याविरुध्द कठोर धोरण व भुमिका घेतली. मुस्लिम समाजाचे नेतीक व धार्मिक प्रगती करण्याचे आवाहन व समर्थन केले. या देवबंदने

Scanned by CamScanner

AT VYAPARI EDUCATION SOCIETY'S DEGLOOR COLLEGE DEGLOOR Dist.Nanded

अलीगढ चळवळीच्या समर्थकामार्फत ब्रिटीश शासनाचे समर्थन करण्याच्या धोरणास तीव्र विरोध केला. राजकीय अंगाने विचार करताना देवबंद स्कुलने 1885 साली स्थापन केलेल्या भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेचे स्वागत केले. तर सर सैय्यद अहमद खानाच्या संघटनाच्या विरुध्द फतवा जाहिर केला. सर सैय्यद अहमद खानामार्फत मुस्लिम समाजात सुधारणा करण्याच्या हेतूने प्रारंभ केलेल्या कार्याचा तीव्र विरोध केला. या देवबंदने सर सैय्यद अहमद खानच्या प्रयत्नांना मुस्लीम समाजासाठी आत्मघातकी व विनाशकारी मानले. मुहम्मद-उल-हसनने आपल्या.नेतृत्वात देवबंद स्कुलच्या धार्मिक विचारांना नव्या राष्ट्रवादी प्रेरणामध्ये समन्वय म्हणून सकारात्मक प्रयत्न केले. हसनच्या या विचारांना जमात-उल-उलेमाने नव्या स्वरुपात रुपांतरीत केले. ज्यामुळे राष्ट्रीय एकातमता व राष्ट्रीय उद्दिष्टांना धोका न पोहचवता मुसलमानांच्या धार्मिक व राजकीय हिताचे संरक्षण झाले.

देवबंद स्कुलच्या या विचाराचे समर्थन करण्याऱ्याची संख्या वाढली यातील काहीचे मत असे होते की, शिक्षणात इंग्रजी व युरोपीयन विज्ञानाचा समावेश करावा. शिवली नुमानी या देवबंद स्कुलच्या समर्थकाने लखनौत नदवतुल उलमा आणि दारुल उलमची स्थापना केली. त्यांचा राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या आदर्श विचारावर विश्वास होता. तसेच त्यांचा हिंदु-मुस्लीम ऐक्यावरही विश्वास होता. या दोन्ही धर्मांच्या ऐक्यामुळेच राष्ट्रातील दोन्ही समुदायाचे लोक आपसी सद्भावनेने राहतील आणि प्रगती करु शकतील.

वरीलप्रमाणे स्वातंत्र्यपुर्व भारतात मुस्लीम समाजात सुधारणा करणाऱ्या विविध चळवळी झाल्या. या सर्व चळवळीचे स्वरुप हे सामाजिक ऐवजी धार्मिकच अधिक होते. यातील काही चळवळीच्या धार्मिक सुधारणेला कट्टरतेचा स्पर्श होता. सर सैय्यद अहमद खानच्या प्रारंभीक सुधारणा उदारमतवादी स्वरुपाच्या होत्या. परंतु त्याचा शेवट मात्र मुस्लीम धार्जिणीच होता. भारतातील मुस्लीम समाजाच्या सुधारणेचा प्रारंभ स्वातंत्र्य पुर्व काळापासून असला तरी त्यात स्वातंत्र्यानंतरही म्हणाव्या तशा सुधारणा झाल्या नाहीत. आजही मुस्लिम स्त्रिया तीन तलाक, हलाला व विविध धर्मगुरु आणि धार्मिक संस्थाच्या फतंवाचे बळी आहेत. या धर्मात अनेक सामाजिक सुधारणांची आवश्यकता आहे. शैक्षणिक समानता व संधीचे युग असूनही हा समाज शिक्षणाची कास धरत नाही. या समाजात लोकसंख्येचे प्रमाण दिवस दिवस वाढ होत आहे. जे त्यांच्यासाठी घातक आहे. कोणत्याही समाजात सामाजिक सुधारणांचा प्रारंभ व यशस्वीता त्या समाजाच्या सक्रिय सहभागाशिवाय शक्य होत नाहीत. परंतु मुस्लीम समाज त्यांच्या धार्मिक ग्रंथाच्या व रुढी-परंपराच्या बंधनात जखडला आहे. यातून बाहेर पडून आधुनिकीकरण शिक्षण, लोकशाही मुल्याची कास या समाजाने त्यांच्या प्रगतीसाठी धरणे अति आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

) भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिला इतिहास : डॉ. कालूराम शर्मा - डॉ. प्रकाश व्यास-पचंशील प्रकाशन- जयपूर 2004

)सल्तनतकालीन भारत में शासन व्यवस्था - संपादक डॉ. आर.के. - अर्जुन पब्लिकिशंग हाऊस, नवी दिल्ली-2005

)भारतीय मुस्लीम : चुनोतियाँ ओर मोके - एस.ई. एसनेन - आन्तरभारती-पूना-1968

)Islam in Indias Transition to modernity - MA. Karandikar - Orient Logmans - Bombay - 1968

)आधुनिक भारत व इस्लाम - करंदीकर म.अ. ऑरिएंट लॉगमन-नवी दिल्ली

)धर्म- संजीवनी खेर- श्रींविद्या प्रकाशन पुणे, - 1998

)Indian Muslims - Chellenges and Opportunity - S.E. Hassnain- Lavani Publishing House- Bombay-968

)ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया - प्रा.लेफटनंट सुनिता बोर्डे - खडसे-.प्रा. संतोष केशव शुभम पब्लिकेशन्स Para-.bdul All Moudodi

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Scanned by CamScanner